

07

การจัดการศพตามวิถีอิสลามกับ การจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน ISLAMIC FUNERAL MANAGEMENT AND SUSTAINABLE ENVIRONMENTAL MANAGEMENT

กิตติยา โต๊ะทอง ✉

คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี

Kitiya Totong ✉

Faculty of Science and Technology, Dhonburi Rajabhat University

✉ kitiya.totong@gmail.com

บทคัดย่อ

มิติสังคมและวัฒนธรรม เป็นมิติหนึ่งของสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมต่างๆ ในชีวิตของมนุษย์ การทำความเข้าใจกับวัฒนธรรมจึงเป็นสิ่งสำคัญ เพราะวัฒนธรรมของมนุษย์เป็นตัวขับเคลื่อนการใช้ทรัพยากร หากการใช้ทรัพยากรนั้นไม่เหมาะสมอาจทำให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมถูกทำลายได้ ตามแนวคิดการจัดการสิ่งแวดล้อม การใช้ทรัพยากรต้องวางอยู่บนพื้นฐานการใช้อย่างสมเหตุสมผลและมีการจัดการอย่างเหมาะสม ถูกวิธี และเป็นระบบ เพื่อให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเอื้ออำนวยประโยชน์ต่อมนุษย์ให้มีใช้ในอนาคตและเกิดความยั่งยืน มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อม เมื่อมนุษย์เสียชีวิตลง การจัดการศพซึ่งเป็นของเสียต้องมีแนวทางปฏิบัติที่ไม่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม ศาสนาอิสลามเป็นศาสนาที่ให้แนวทางการดำเนินชีวิตเป็นโครงสร้างทางสังคมที่มีรากฐานมาจากความศรัทธา นำไปสู่การปฏิบัติและมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ในทุกด้าน รูปแบบและวิธีการจัดการศพของมุสลิมนั้นมีคำอธิบายที่เชื่อมโยงกับหลักคำสอนของศาสนา บทความนี้เป็น การนำเสนอและวิเคราะห์รูปแบบการจัดการศพตามวิถีอิสลามกับการจัดการสิ่งแวดล้อมโดยพบว่ารูปแบบจัดการศพตามวิถีอิสลามมีความเรียบง่าย ไม่ก่อให้เกิดปัญหามลพิษสิ่งแวดล้อม และมีนัยแห่งสาร์ตอะชีตในหลายมิติทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ สาธารณสุข สิ่งแวดล้อม ระบบนิเวศ และเอื้อต่อการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

คำสำคัญ : อิสลาม มุสลิม การจัดการศพตามวิถีอิสลาม การจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

Abstract

The social and cultural dimension is one of the environmental dimensions relating to human activities. Understanding culture is important because human culture is a driver of resource use. Inappropriate resource use can lead to destruction of natural resources and environment. According to the concept of environmental management, the use of resources must be based on reasonable use and appropriate, proper, and systematic management in order to provide environmental benefits to humans for future use and sustainability. Mankind is a part of the environment. When people die, the body as waste must be disposed by methods that do not affect environmental quality. Islam is a religion that gives life guidance as a social structure which puts faith into practice and it influences human life in all aspects. The Muslim form of managing corpses has explanations that are linked to religious doctrine. This article presents and analyzes the forms of Islamic funeral practices and environmental management. It finds that Islamic funeral management is simple, and does not cause environmental pollution. Moreover, as it touches on several dimensions of life, i.e. society, economics, public health, the environment, and the ecosystem, it supports sustainable environmental management.

Keywords : Islam, Muslim, Islamic funeral management, Sustainable environmental management

บทนำ

ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของมนุษย์ในทุกยุคทุกสมัยทรัพยากรธรรมชาติเป็นอำนวยประโยชน์ต่อมวลมนุษยชาติทั้งทางตรงและทางอ้อมหลายด้านและเป็นต้นทุนที่มนุษย์นำมาใช้เพื่อสร้างความเจริญทางด้านเศรษฐกิจสังคมและการพัฒนาประเทศชาติ ในขณะที่สิ่งแวดล้อม คือ ทุกสรรพสิ่งในสากลโลกที่อยู่รอบๆ ตัวเราที่มีความสำคัญและมีความสัมพันธ์ระหว่างกัน นักวิชาการสิ่งแวดล้อมได้จัดแบ่งสิ่งแวดล้อมให้เป็นมิติหรือกลุ่มสิ่งแวดล้อม 5 มิติ ได้แก่ 1) มิติทรัพยากร 2) มิติเทคโนโลยี 3) มิติของเสียและมลพิษ 4) มิติทางสังคมและวัฒนธรรม และ 5) มิติเศรษฐกิจ โดยคำนึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสรรพสิ่งที่อยู่รอบข้าง (Jankaew, 2004; Wongchanta, 2011)

มิติทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นมิติหนึ่งของสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมต่างๆ ของมนุษย์ ก่อปรกับมีปัญหาการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอันเกิดจากวิถีชีวิตที่กระทำกิจกรรมต่างๆ ของมนุษย์โดยขาดความเข้าใจหรือไม่ได้คำนึงถึงผลกระทบต่อสิ่งต่างๆ รอบตัวการทำความเข้าใจกับวัฒนธรรมจึงเป็นสิ่งสำคัญ เพราะวัฒนธรรมของมนุษย์เป็นตัวขับเคลื่อนการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหากการให้คุณค่าและการใช้ทรัพยากรนั้นไม่เหมาะสมย่อมทำให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมถูกทำลาย ระบบนิเวศเสียสมดุลอันส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงคุณภาพสิ่งแวดล้อมและคุณภาพชีวิตของทุกสรรพสิ่งในระบบนิเวศ (Wongchanta, 2011)

“ความตาย” เป็นสัจธรรมอันแท้จริงที่มนุษย์ไม่อาจปฏิเสธ ทุกศาสนาได้สอนเกี่ยวกับความตายไว้เหมือนกันว่า ความตายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์ ดังคำกล่าวที่ตั้งอยู่บนหลักคำสอนของศาสนาพุทธที่ว่า การเกิด การแก่ การเจ็บ การตาย การพลัดพรากจากสิ่งของที่รักที่ขบถทั้งหลายทั้งปวงเป็นธรรมดาของชีวิตมนุษย์ (Taweetoon, 2016) ในขณะที่หลักคำสอนของศาสนาอิสลาม กล่าวว่าแต่ละชีวิตนั้นจะได้ลิ้มรสแห่งความตาย และเมื่อความตายซึ่งถูกกำหนดไว้แล้วมาถึง มนุษย์ก็ไม่สามารถที่จะขอประวิงเวลาออกไปได้หรือขอเลื่อนเวลาตายให้เร็วขึ้นมากไม่ได้ไม่ว่าจะเป็นพระราชา มหาเศรษฐี คนร่ำรวย คนจน คนพิการ คนด้อยโอกาส ไม่ว่าจะมียศูชัยมากหรือน้อยเพียงใด ทุกชีวิตก็ต้องได้ประสบพบเจอกับความตายทั้งสิ้น แต่การมีชีวิตและความตายในมุมมองหรือทัศนะของแต่ละศาสนา รวมทั้งวัฒนธรรมและประเพณีที่มีรากฐานมาจากความเชื่อความศรัทธาของแต่ละศาสนาที่แตกต่างกัน ย่อมก่อให้เกิดพิธีกรรมในการจัดการศพที่แตกต่างกันเช่น ศาสนาอิสลามจัดการศพด้วยวิธีการฝัง เพราะเชื่อว่ามนุษย์ถูกสร้างมาจากดินและกลับคืนสู่ดินไม่ว่าจะเป็นกษัตริย์ มหาเศรษฐี ปุถุชน หรือคนยากไร้ ก็จะมีการจัดการศพด้วยวิธีการที่เหมือนกันตามศาสนบัญญัติ ศาสนาพุทธส่วนใหญ่ใช้วิธีการเผาศพซึ่งการจัดงานศพขึ้นอยู่กับฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมของครอบครัวผู้เสียชีวิต ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูใช้วิธีเผาศพที่แม่น้ำคงคาซึ่งพิธีกรรมจะมีความแตกต่างกันตามวรรณะและสถานภาพทางสังคมของผู้เสียชีวิต เป็นต้น (Masamae, 2011)

เมื่อมนุษย์ได้เสียชีวิตลง ศพกลายเป็นของเสียที่ต้องมีการจัดการ หากรูปแบบหรือวิธีการจัดการศพไม่เหมาะสม มีค่านิยมที่มุ่งใช้ทรัพยากรอย่างฟุ่มเฟือยขาดการวางแผนการใช้ทรัพยากร ย่อมก่อให้เกิดการสูญเสียในการใช้ทรัพยากรหรือเกิดปัญหามลพิษสิ่งแวดล้อมตามมา บทความนี้จึงมุ่งนำเสนอแนวปฏิบัติในการจัดการศพตามหลักการของศาสนาอิสลาม และวิเคราะห์รูปแบบการจัดการศพตามวิถีอิสลามกับการจัดการสิ่งแวดล้อม

ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในทัศนะของอิสลาม

ในทัศนะของอิสลาม คำว่า “ธรรมชาติ” มิได้หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นมาเองหรือดำเนินการไปตามสิ่งที่เกิดขึ้นเองโดยไม่ต้องอาศัยอำนาจใดๆ ในการสร้างสรรค์ แต่ “ธรรมชาติ” คือทุกสรรพสิ่งถูกกำเนิดขึ้นมาโดยอำนาจการสร้างของอัลลอฮ์ (ช.บ.)¹ หรือพระเจ้า และมีกฎแห่งการดำเนินชีวิตของทุกสรรพสิ่งอยู่ภายใต้การกำหนดของพระองค์ (Samaun, 2013) ตามคำสอนของศาสนาอิสลาม พระเจ้าเป็นผู้ทรงสร้างสรรค์สิ่งทั้งหลายขึ้นมาโดยทุกสรรพสิ่งล้วนมีบทบาทและหน้าที่ที่สำคัญและอยู่ร่วมกันอย่างเป็นระบบที่สัมพันธ์กัน มีความสมดุลหากไม่ถูกรบกวนมากเกินไป มีวัตถุประสงค์ในการสร้างสรรค์ทั้งสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิตอย่างชัดเจน คือ เพื่ออำนวยความสะดวกต่างๆ ให้กับมนุษย์ในการดำรงชีวิตทั้งทางตรงและทางอ้อม และพระเจ้าได้มอบหมายให้มนุษยชาติเป็นตัวแทนของพระเจ้าในการปกป้องดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่พระเจ้าทรงสร้างขึ้นมา พร้อมทั้งกำชับและห้ามมิให้มนุษย์ใช้ทรัพยากรต่างๆ อย่างฟุ่มเฟือยหรือก่อให้เกิดความเสียหายต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (Huda, 2012) ดังที่พระเจ้าได้ตรัสไว้ในคัมภีร์อัลกุรอานซึ่งมีความหมายโดยสรุปว่า “และอัลลอฮ์ (ช.บ.) ได้สร้างสรรค์สิ่งในแผ่นดินทั้งหมดเพื่อยังประโยชน์แก่พวกเจ้าทั้งหมด” (อัลกุรอาน บทที่ 2 วรรคที่ 29) “และพระองค์ คือ ผู้ทรงให้พวกเจ้าเป็นผู้สืบแทนในแผ่นดิน...เพื่อที่พระองค์จะทรงทดสอบพวกเจ้าในสิ่งที่พระองค์ได้ทรงประทานแก่พวกเจ้า” (อัลกุรอาน บทที่ 6 วรรคที่ 165) และ “จงกิน จงดื่ม และจงอย่าฟุ่มเฟือย แท้จริงพระองค์ไม่ชอบบรรดาผู้ที่ฟุ่มเฟือย” (อัลกุรอาน บทที่ 7 วรรคที่ 31) (Arab Universities Alumni Association, Thailand, 1997)

ผู้ที่นับถือศาสนาอิสลามหรือมุสลิมถือว่าศาสนาเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในการมีชีวิตอยู่ และไม่ได้แบ่งแยกชีวิตทางโลกและทางธรรมออกจากกัน ทั้งนี้อิสลามเป็นศาสนาที่ให้แนวทางและวิธีการดำรงชีวิตเป็นโครงสร้างทางสังคม กิจกรรมทุกอย่างของสังคมจะต้องวางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพภักดีต่ออัลลอฮ์ (ช.บ.) พระเจ้าเพียงองค์เดียว โดยมีคัมภีร์อัลกุรอานเป็นธรรมนูญแห่งชีวิต ชีวิตความเป็นอยู่ของมุสลิมจึงมีความสัมพันธ์แนบแน่นกับศาสนาจนไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ศาสนาอิสลามจึงมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของมนุษย์ในทุกด้านตลอดวงจรชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย (Nima & Hasuwannakit, 2008) และเมื่อมีการตายเกิดขึ้นกับมุสลิม รูปแบบและวิธีการในการจัดการศพก็มีความชัดเจนโดยมีคำอธิบายที่เชื่อมโยงกับหลักคำสอนของศาสนาในเรื่องหลักศรัทธาและหลักปฏิบัติเช่นกัน

ความตายในทัศนะของศาสนาอิสลาม

อิสลาม เป็นศาสนาหนึ่งที่สอนให้มนุษย์ตระหนักถึงความตายเสมอ คัมภีร์อัลกุรอานได้ย้าถึงสัจธรรมข้อนี้ว่า “ทุกชีวิตต้องลิ้มรสแห่งความตาย” (อัลกุรอานบทที่ 21 วรรคที่ 35 และอัลกุรอานบทที่ 3 วรรคที่ 185) (Arab Universities Alumni Association, Thailand, 1997) ในทัศนะของศาสนาอิสลาม ความตาย คือ การกลับไปสู่ความเมตตาของอัลลอฮ์ (ช.บ.) หรือพระเจ้าเป็นผู้เป็นเจ้า มิใช่เป็นการดับสูญหรือการสูญเสียหรือการหมดเคราะห์กรรมแต่อย่างใด อิสลามปฏิเสธการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ และปฏิเสธความเชื่อเรื่องชาติภพ ความตายในทัศนะอิสลามเป็นการเคลื่อนย้ายสถานที่จากโลกหนึ่งไปสู่อีกโลกหนึ่ง

¹ ช.บ. ย่อจาก “ซุบฮานะฮูวะตะอาลา” แปลว่า “มหาบริสุทธิ์และความสูงส่งยิ่งแก่พระองค์” เป็นข้อกำหนดให้กล่าวทุกครั้งที่ย่านามของพระองค์อัลลอฮ์ (ช.บ.)

และถือว่าเนื้อแท้ของมนุษย์มิใช่เรือนร่างอันเป็นวัตถุ แต่เป็นวิญญาณ ที่เรียกว่า “รูห์” ซึ่งยังคงสภาพอยู่และเตรียมพร้อมสำหรับการเคลื่อนย้ายไปสู่ชีวิตใหม่ในโลกหน้า (Taweeboon, 2016) เมื่อผ่านพ้นจากโลกนี้ไปแล้ว ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนจบสิ้นมีเพียงวิญญาณและการทำงานของมนุษย์เท่านั้นที่จะยังคงอยู่เพื่อรอรับการพิพากษาจากพระผู้เป็นเจ้าในโลกหน้า อิสลามกล่าวถึงโลกนี้ว่า เป็นสถานที่พำนักชั่วคราว เป็นสิ่งที่ไม่นิรันดร์ ความตายของมนุษย์นั้นเป็นไปตามกำหนดอายุขัยบนโลกนี้ที่ถูกกำหนดแล้ว ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการเริ่มต้นของชีวิตในโลกหน้าอันเป็นโลกนิรันดร์ (Institute of Geriatric Medicine, 2008) ดังนั้นเมื่อมีการตายเกิดขึ้น จึงเป็นหน้าที่ของมุสลิมทุกคนที่จะต้องสำนึกและตระหนักว่าทุกสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปตามการลิขิตของอัลลอฮ์ (ซ.บ.) เมื่อมีมุสลิมคนหนึ่งคนใดเสียชีวิตลงก็จำเป็นต้องจัดการศพตามหลักศาสนาข้อบัญญัติในเรื่องความตายและการจัดการศพถือว่าเป็นภารกิจส่วนมหาชน (ฟัรฎูกิฟายะห์) หมายความว่า เมื่อมีมุสลิมผู้หนึ่งผู้ใดตายลง หากมีกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งจากชาวมุสลิมได้ทำหน้าที่จัดการศพตามหลักการศาสนา 4 ประการได้แก่ การอาบน้ำศพ การห่อศพ การทำพิธีละหมาดซึ่งเป็นพิธีสวดให้แก่ศพ (หรือเรียกว่า ละหมาดญะนาซะฮ์) และการฝังศพแล้ว มุสลิมคนอื่นๆ ก็จะพ้นจากบาปไปด้วย แต่หากทุกคนละเลย ไม่มีใครกระทำก็จะรับบาปกันทุกคน (Stacey, 2012)

แนวปฏิบัติในการจัดการศพตามหลักการศาสนาอิสลาม

เมื่อมีมุสลิมคนหนึ่งเสียชีวิต มุสลิมคนอื่นจะต้องปฏิบัติต่อศพอย่างมีมารยาท (Abdul Rahman Al Yabaroyin, 2005) เมื่อเริ่มทราบข่าวว่ามีการตายเกิดขึ้นให้กล่าวคำว่า “แท้จริงเราเป็นกรรมสิทธิ์ของอัลลอฮ์ (ซ.บ.) และเราจะต้องกลับคืนสู่พระองค์” เพื่อเป็นการยอมรับในการลิขิตของพระองค์ และเป็นการตระหนักถึงสัจธรรมของความตาย สำหรับผู้ที่อยู่ใกล้ผู้ตายให้ทำการปิดเปลือกตาทั้งสองข้างของผู้ตายและขยับข้อตามร่างกายของผู้ตายโดยให้ท่าอย่างเบามือเท่าที่จะสามารถทำได้ เพื่อที่ศพจะได้ไม่แข็งทื่อและเพื่อความสะดวกในการอาบน้ำศพและห่อศพ นำผ้ามาคลุมให้ปกปิดทั่วร่างกายผู้ตายและแจ้งข่าวการตายแก่ญาติพี่น้องและคนทั่วไป เพื่อที่พวกเขาจะได้รับรู้ และมาร่วมทำพิธีละหมาดให้แก่ศพ หลังจากนั้นให้รับจัดการอาบน้ำศพซึ่งมีขั้นตอนโดยสรุปดังนี้ (Abdul Rahman Al Yabaroyin, 2005; Abdul Rahman Al Yabaroyin, 2012; Baianonie, 2000; Ekpo & Ishaq, 2016; Muhammad Said, 2012; Stacey, 2012)

1) เมื่อจะเริ่มอาบน้ำศพ ให้นำศพมาวางไว้ในสถานที่ที่เหมาะสมสำหรับการอาบน้ำ ซึ่งควรเป็นสถานที่ที่ให้น้ำไหลผ่านได้สะดวก ให้ถอดหรือใช้กรรไกรตัดเสื้อผ้าออกจากศพอย่างเบามือ แล้วนำผ้าผืนใหญ่ มาคลุมปิดสิ่งที่พึงสงวนของศพ (สำหรับผู้ชาย คือ ตั้งแต่สะดือถึงเข่า ส่วนสำหรับผู้หญิง คือ ให้ปิดตั้งแต่ต้นคอจนถึงหน้าแข้ง) และสถานที่ที่อาบน้ำศพก็ควรเป็นที่มิดชิดและปิดกั้นจากสายตาคนทั่วไป และไม่ให้คนมามุงดู เพราะถือว่าศพเป็นภาพที่ไม่น่าดูและอาจจะมีสิ่งที่ไม่ควรเปิดเผย

2) ให้ผู้ที่อาบน้ำศพสวมถุงมือ เพื่อจะได้ไม่สัมผัสกับผู้ตายโดยตรง ต่อจากนั้นให้ยกศีรษะผู้ตายให้ตั้งสูงขึ้น เหมือนกับท่านั่ง และกดที่ท้องเบาๆ เพื่อให้ของเสียที่อยู่ระหว่างทวารทั้งสองออกจากร่างกายและให้รดน้ำล้างผ่านมากๆ เพื่อให้สิ่งสกปรกไหลออกไปกับน้ำ สามารถฟอกสบู่หรือใช้น้ำยาทำความสะอาดที่ทวารหนักและทวารเบาของผู้ตายได้ และหากผู้ตายเป็นบุคคลที่มีอายุมากกว่า 7 ปีขึ้นไป ผู้อาบน้ำศพต้องไม่มองหรือสัมผัสอวัยวะที่พึงสงวนโดยตรง

3) หลังจากนั้นให้เริ่มอาบน้ำละหมาดให้ศพ ไม่ให้รดน้ำเข้าไปในจมูกและปากผู้ตาย ล้างศีรษะและเคราด้วยน้ำผสมน้ำใบพุทรา เริ่มที่ศีรษะก่อน ต่อมาก็ล้างเคราและราดให้ทั่วร่างกายโดยให้ล้างด้านขวาของศพจากทางด้านหน้าก่อนในท่านอนหงาย เมื่อล้างซีกขวาทั่วทั้งหมดแล้ว ก็ล้างด้านขวาจากทางด้านหลังในท่านอนตะแคงเพื่อให้สะดวกในการล้าง

4) หลังจากนั้นก็ล้างด้านซ้ายเช่นเดียวกับที่ล้างด้านขวา กล่าวคือ เริ่มจากด้านหน้าก่อน ต่อมาก็ด้านหลังเมื่อล้างทั้งด้านขวาและด้านซ้ายเรียบร้อยแล้วถือว่าเป็นอันเสร็จ 1 ครั้ง

5) ให้กลับมาทำซ้ำอีกเป็นครั้งที่ 2 และ 3 และในการล้างทุกๆ ครั้ง ให้ผู้ที่อาบน้ำศพเอามือกดที่ท้องศพ ถ้ามีสิ่งสกปรกออกมาก็ให้ล้างให้สะอาดทุกครั้ง

6) ผู้ที่อาบน้ำให้ศพสามารถที่จะอาบน้ำให้ศพมากกว่า 3 ครั้งก็ได้ ถ้าเห็นว่าสมควรต้องทำเช่นนั้น และมีแบบอย่างการปฏิบัติจากท่านศาสดามุฮัมมัด (ซ.ล.)² ให้อาบน้ำศพในการล้างน้ำสุดท้ายด้วยน้ำพิมเสนหรือน้ำการบูร เนื่องจากการบูรเป็นเครื่องหอมที่เป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย มีคุณสมบัติ คือ เย็นและไล่พวกแมลงต่างๆ ได้

หลังจากอาบน้ำศพเรียบร้อยแล้ว ให้เอาผ้าซับร่างกายของศพและคลุมด้วยผ้าแห้ง เพื่อเตรียมนำไปสู่ขั้นตอนการห่อศพหรือเรียกว่า “การกะผืน” โดยมีขั้นตอนดังต่อไปนี้ (Abdul Rahman Al Yabaroyin, 2005; Baianonie, 2000; Ekpo & Ishaq, 2016)

1) เตรียมผ้าขาวที่มีความกว้างยาวเพียงพอที่จะห่อศพให้มิดชิดได้ สำหรับผู้ตายที่เป็นชายให้ใช้ 3 ชั้น หากผู้ตายเป็นหญิงให้ใช้ 5 ชั้น โดยนำผ้านั้นมาพรมเครื่องหอม เช่น ไม้หอม หรือกำยาน

2). เอาเชือกที่เตรียมไว้สำหรับผูกมัดผ้าห่อศพ มาวางลงบนที่ที่จะเตรียมไว้ห่อศพก่อน โดยกะระยะให้อยู่เหนือศีรษะ 1 เส้น ตรงหน้าอก 1 เส้น ตรงกลางตัว 1 เส้น หัวเข่า 1 เส้น และปลายเท้าอีก 1 เส้น หรืออาจจะระยะตามความเหมาะสม

3) นำผ้ามาปูเรียงซ้อนกัน 3 ชั้นถ้าเป็นศพหญิงให้ซ้อนกัน 5 ชั้น ได้แก่ ผ้าพันกายท่อนล่าง 1 ชั้น ผ้าพันกายท่อนบน 1 ชั้น ผ้าคลุมศีรษะ 1 ชั้น และผ้าห่ออีก 2 ชั้น และใส่เครื่องหอมที่ใช้เฉพาะการทำศพในระหว่างผ้าแต่ละชั้น โดยให้ผืนที่อยู่ล่างสุดซึ่งเป็นผ้าที่จะห่อเป็นชิ้นสุดท้ายใหญ่กว่าทุกผืน เครื่องหอมที่นำมาใช้อาจเป็นพวกไม้จันทน์ พิมเสน การบูร หรือน้ำอบก็ได้

4) ยกผู้ตายที่อาบน้ำศพเสร็จแล้วและถูกคลุมผ้าไว้ มาวางบนผ้าห่อศพในลักษณะนอนหงาย ให้อวัยวะของผู้ตายอยู่ในท่ากอดอก คือ มือขวาทับมือซ้ายวางบนอกหรือปล่อยไว้ข้างลำตัวก็ได้ และนำเอาลำลีที่มีเครื่องหอมวางปิดทับที่อวัยวะเพศทั้งด้านหน้าและด้านหลังเพื่อมิให้มูกลิ่นนารังเกียจออกมา

5) ใส่เครื่องหอมที่ใบหน้า ตาทั้งสองข้าง ปาก รูจมูก และรูหูทั้งสองข้าง ตลอดจนอวัยวะทุกส่วนที่มีการกัมกราบพระเจ้าและทั่วร่างกาย

6) เมื่อใส่เครื่องหอมทั่วทั้งหมดแล้วให้ห่อศพแบบสลับพันปลา กล่าวคือ ดึงชายผ้าห่อศพชั้นแรกที่อยู่ทางด้านซ้ายตลบทับทางด้านขวาและดึงทางด้านขวาให้มาทับด้านซ้าย ทำเช่นนี้ทั้ง 3 ชั้น

7) จากนั้นให้มัดรวบที่หัว เข่า แขน เอว ขาอ่อน หัวเข่า น่อง การมัดนี้จะมัดน้อยกว่า 7 แห่งก็ได้ เพราะจุดประสงค์ของการมัด คือ การทำให้ศพนั้นมั่นคงไม่ให้ซึ่งออกไปทางโน้นหรือทางนี้

8) ในกรณีที่ไม่สามารถหาผ้าห่อศพได้ดังที่กล่าวมาแล้วด้วยสาเหตุใดก็ตามให้ห่อศพชายหรือศพหญิงให้มิดชิดเพียงชั้นเดียวก็ใช้ได้

หลังจากที่ห่อศพเรียบร้อยแล้วให้นำศพไปที่มัสยิดหรือสถานที่ที่จัดไว้เพื่อจะทำพิธีละหมาดให้แก่ศพ โดยวางศพไว้ด้านหน้าผู้ที่มาร่วมละหมาด และผู้ที่มาร่วมละหมาดทำการยืนละหมาดให้แก่ศพตามรูปแบบที่ศาสนบัญญัติไว้ โดยไม่มีการกัมกราบศพแต่อย่างใด เพราะตามบทบัญญัติของศาสนาอิสลามมุสลิมจะกัมกราบต่อสิ่งอื่นใดไม่ได้ นอกจากอัลลอฮ์ (ซ.บ.) พระเจ้าเพียงพระองค์เดียวเท่านั้น

² ซ.ล. ย่อจาก “ซ็อลลัลลอฮุอะลัยฮิวะซัลลิม” แปลว่า “ขออัลลอฮ์ (ซ.บ.) โปรดประทานเมตตาและสันติแก่ท่าน” เป็นข้อกำหนดให้กล่าวทุกครั้งที่ย้อนามของท่านศาสดา

เมื่อทำพิธีละหมาดให้แก่ศพเสร็จเรียบร้อยแล้วให้นำศพไปฝังที่สุสาน โดยให้ฝังศพผู้ตาย ณ สถานที่ที่เขาเสียชีวิต หรือในตำบลที่เขาพำนักอยู่ หากว่าที่นั้นมีสถานที่สำหรับฝังศพของมุสลิมได้ (คือ สุสาน หรือเรียกว่า กุบรูร) ก็ควรจะฝังเขาที่นั่นเพราะการย้ายศพไปฝังยังสถานที่ที่ห่างไกล อาจเกิดความยุ่งยากในการจัดการและทำให้เกิดความล่าช้าในการฝังศพเป็นการขัดต่อคำสอนที่ว่า ให้รีบฝังศพโดยเร็วในการแบกศพไปยังสุสานเพื่อทำการฝังศพนั้น อิสลามส่งเสริมให้แบกศพบนคานหามทั้ง 4 มุม บนบ่า โดยช่วยกันแบกหามในลักษณะที่ผลัดเปลี่ยนกัน เป็นการแบ่งเบาภาระซึ่งกันและกัน และจะต้องกระทำอย่างเบามือและนุ่มนวลต้องไม่แก่งแย่งกันจนทำให้ศพโคลงเคลงหรือตกลงมา ผู้ที่ไม่ได้แบกศพควรเดินไปส่งศพที่สุสาน โดยจะเดินตามหรือนำหน้า หรือเดินข้างๆ ก็ได้ ยกเว้นคนที่ขับขียานพาหนะให้ขับขียานพาหนะตามหลังศพ (Abdul Rahman Al Yabaroy, 2005; Abdul Rahman Al Yabaroy, 2012)

การฝังศพตามหลักการศาสนาอิสลามนั้นจะทำการขุดหลุมศพในพื้นที่บริเวณสุสานซึ่งถือเป็นพื้นที่สาธารณะภายหลังจากการเสียชีวิตของมุสลิมโดยไม่มี การจองพื้นที่หรือขุดหลุมล่วงหน้า หลุมศพที่จะนำศพไปฝังนั้นต้องมีความลึกพอสมควร คือ ประมาณ 1.5 เมตร หรือมากกว่านั้น เพื่อให้มั่นใจว่าปลอดภัยจากการคุ้ยเขี่ยของสัตว์และไม่ส่งกลิ่นออกมารบกวน โดยลักษณะของหลุมศพมี 3 รูปแบบ แต่ละรูปแบบจะแตกต่างกันไปตามลักษณะทางธรณีวิทยา ลักษณะภูมิประเทศของแต่ละท้องถิ่น ดังนี้ (Abdul Rahman Al Yabaroy, 2005)

1) แบบที่ 1 เรียกว่า หลุมละฮฺดูน คือ การทำหลุมศพเป็นลูกหลุมซึ่งถือว่าดีที่สุด วิธีการฝังแบบนี้ไม่ต้องใช้โลงศพในการฝัง กล่าวคือ ใช้วิธีการขุดหลุมลงไปก่อน แล้วจึงค่อยเขาสะลูกหลุมด้านข้างที่กั้นหลุมให้มีความกว้างเพียงพอที่จะวางศพได้ เมื่อวางศพในลูกหลุมนี้แล้วให้ใช้ไม้กระดานปิดด้านข้าง แล้วจึงกลบหลุมตามปกติลักษณะของหลุมแบบนี้เหมาะสำหรับพื้นดินที่สามารถเขาสะลูกหลุมด้านข้างได้โดยไม่เกิดการพังถล่มของดินด้านบน

2) แบบที่ 2 เรียกว่า หลุมซิกฺกุน คือ ขุดหลุมลงไปในดินเช่นเดียวกับแบบที่ 1 จากนั้นให้เขาสะลูกหลุมตรงกลางกั้นหลุมให้มีความกว้างพอที่จะนำศพวางลงในลูกหลุมนี้โดยไม่ต้องใส่โลงศพ เสร็จแล้วให้ใช้ไม้กระดานหรือก้อนอิฐปิดลูกหลุมแล้วจึงกลบหลุมตามปกติเหมาะสำหรับพื้นดินที่ไม่สามารถเขาสะลูกหลุมด้านข้างได้

3) แบบที่ 3 คือ การขุดหลุมโดยไม่มีลูกหลุม และฝังศพโดยนำศพใส่ไว้ในโลง (ฝังทั้งโลง) การฝังแบบที่ 3 นี้อาจมีความจำเป็นสำหรับในบางประเทศหรือสถานที่บางแห่งที่ไม่สามารถขุดหลุมตามแบบที่ 1 และ 2 ได้ เนื่องจากสภาพทางธรณีวิทยาไม่เอื้ออำนวย แต่หากมีความสามารถทำตามแบบที่ 1 และ 2 ได้ก็ให้ทำตามแบบที่ 1 และ 2 จะดีกว่า

เมื่อศพถูกแบกมายังหลุมศพที่สุสานแล้ว ก็ให้ทำการฝังศพ โดยมีขั้นตอนการฝังศพ ดังต่อไปนี้ (Abdul Rahman Al Yabaroy, 2005; Abdul Rahman Al Yabaroy, 2012; Ekpo & Ishaq, 2016)

1) นำศพลงหลุมโดยเอาด้านศีรษะลงก่อน เมื่อวางศพลงในหลุมแล้วให้แก้ปมเชือกที่มัดผ้าห่อศพออกโดยไม่ต้องเปิดผ้าห่อศพ

2) วางศพในหลุมศพโดยให้วางตะแคงขวาผิวนหันไปทางกิบละฮฺ (กิบละฮฺ คือ ทิศที่มุสลิมผิวนหันไปสู่อำนาจในเวลาที่ทำพิธีละหมาดสำหรับประเทศไทย คือ ทิศตะวันตก) ให้วางศพชิดกับผนังของลูกหลุม เพื่อไม่ให้หน้าคว่ำลง ศีรษะของศพอยู่ทางด้านขวาและเท้าอยู่ทางด้านซ้ายเมื่อเราหันหน้าไปทางทิศกิบละฮฺ กรณีที่ฝังศพโดยใช้โลงศพก่อนจะนำโลงศพลงหลุมให้จัดศพอยู่ในท่านอนตะแคงขวา ก่อน โดยใช้ดินปั้นเป็นก้อนๆ แล้วนำมาหนุนลำตัวเพื่อบังคับให้ศพอยู่ในท่าตะแคงขวาแล้วจึงนำโลงศพฝังในหลุม

3) ไม่ต้องทำหมอนหนุนศีรษะไม่ว่าจะเป็นหมอนจากก้อนอิฐ ก้อนดิน หรือก้อนหินก็ตาม และไม่ต้องเปิดใบหน้าของผู้ตาย

4) หลังจากนั้นทำการปิดลูกหลุมด้วยไม้กระดานหรือก้อนอิฐ และปิดช่องว่างระหว่างก้อนอิฐด้วยดิน

5) กลบหลุมศพสูงกว่าพื้นดินเล็กน้อยประมาณ 1 ศีบ เพื่อให้เป็นที่สังเกตแก่ผู้คนทั่วไปว่า นั่นคือ หลุมศพจะได้ระมัดระวังไม่เดินข้าม (ในบางท้องถิ่นนิยมใช้ไม้) มาวางไว้ทางด้านศีรษะและด้านเท้าของศพ เพื่อเป็นเครื่องหมายบ่งบอกตำแหน่งให้รู้ว่ามีหลุมศพอยู่บริเวณนั้น ห้ามไม่ให้ทำการก่อสร้างถาวรวัตถุใดๆ บนหลุมฝังศพ ห้ามการสร้างมัสยิด ห้ามจุดตะเกียงบนหลุมศพ ห้ามการนั่งการยืนพิง รวมทั้งห้ามการประดับประดาหลุมศพ ห้ามการนำดอกไม้มาโรยบนหลุมศพ ห้ามการวางพวงหรีด ห้ามการประพรมน้ำหอม และห้ามการปลูกต้นไม้ยืนต้นต่างๆ

แนวคิดของศาสนาอิสลามเกี่ยวกับการจัดการสิ่งแวดล้อม

คำสอนของอิสลามได้กล่าวถึงจักรวาลว่า เป็นหนึ่งในเดซานูภาพของพระเจ้าเป็นผู้ทรงควบคุมให้สากลจักรวาลดำเนินไปอย่างเป็นระบบและมีระเบียบไม่สับสนหรือขัดแย้งกันเอง อัลกุรอานได้สอนให้มนุษย์รู้จักระบบความสัมพันธ์ของมนุษย์ที่มีต่อพระเจ้า การสร้างความสัมพันธ์ต่อเพื่อนมนุษย์ สังคม ตลอดจนโลกและสิ่งแวดล้อม ทั้งหมดต่างดำเนินไปอย่างเป็นระบบและมีความสัมพันธ์ระหว่างกัน มีอิทธิพลต่อกันและกันในทุกชั้นของอิสลาม มนุษย์ในฐานะที่เป็นผู้แทนของพระเจ้าบนหน้าแผ่นดินมีหน้าที่ในการบริหารจัดการโลกใบนี้ให้เป็นไปตามพระประสงค์ของพระเจ้า มนุษย์ได้รับมอบหมายให้จรรโลงสังคมสู่การพัฒนาและความเจริญงอกงามตามความเป็นมนุษย์ที่แท้จริง แม้ว่ามนุษย์จะมีสติปัญญาและมีสามัญสำนึกในการทำความดี แต่บางครั้งมนุษย์ก็ถูกชักจูงด้วยอารมณ์ใฝ่ต่ำ ถูกครอบงำด้วยกิเลส มีความโลภ ทำให้ต้องดิ้นรนแสวงหาเพื่อสนองความต้องการอันไม่มีที่สิ้นสุด เป็นเหตุให้มนุษย์ทำลายทรัพยากรสังคมและสิ่งแวดล้อมรอบข้างหรือแม้กระทั่งตนเอง (Mahama, 2010) โดยคิดไปเองว่าสิ่งที่ตนกำลังทำอยู่เป็นการพัฒนาหรือการปฏิรูป ซึ่งเป็นการพัฒนาที่จอมปลอมนำมาซึ่งความเสียหายและภัยพิบัติมาสู่มนุษยชาติมิใช่การพัฒนาที่ยั่งยืนตามพระประสงค์ของพระเจ้า ด้วยเหตุดังกล่าวจึงต้องมีวิธีการจัดการที่สามารถโน้มน้าวมนุษย์ให้รู้จักการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมเพื่อให้เกิดประโยชน์และคุณค่าสูงสุด ตลอดจนช่วยให้มนุษย์สามารถใช้ชีวิตร่วมกับทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมและวิถีชีวิตอย่างกลมกลืนและยั่งยืน โดยอิสลามได้วางแนวทางปฏิบัติให้มนุษย์สร้างปฏิสัมพันธ์ที่ดีกับทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมผ่านบริบทต่างๆ โดยสรุปดังนี้

1) ความสัมพันธ์ของมนุษย์ต่อสิ่งแวดล้อมและการศรัทธาต่อพระเจ้า อิสลามได้ย้ำเตือนให้มนุษย์ตระหนักถึงความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมด้วยการเชื่อมโยงปรัชญาการมีอยู่ของสรรพสิ่งต่างๆ ในธรรมชาติตามระเบียบที่อัลลอฮ์ (ซ.บ.) ได้ทรงจัดวางไว้อย่างสมดุลเข้ากับความศรัทธามั่นในพระเจ้า ซึ่งนำมาสู่การเชื่อมั่นต่อสิทธิของพระเจ้าในฐานะผู้ทรงสร้างจักรวาล อันเป็นการสร้างความยึดมั่นต่อตนเองว่ามนุษย์นั้นเป็นผู้ที่สามารถควบคุมจัดการและเป็นเจ้าของธรรมชาติอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดได้ เมื่อมนุษย์เข้าใจว่าสรรพสิ่งต่างๆ ในธรรมชาติที่มนุษย์ได้ใช้ประโยชน์อย่างอนเอนอนันต์อยู่นี้ มิได้เป็นของมนุษย์อย่างสมบูรณ์แท้จริง หากแต่เป็นกรรมสิทธิ์ของพระเจ้าผู้ทรงสร้าง ดังนั้นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติจึงต้องปฏิบัติให้เป็นไปตามพระประสงค์ของพระเจ้าเท่านั้น ดังที่พระเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์อัลกุรอาน ความว่า “โอ้มนุษยชาติทั้งมวล จงยึดถือความมั่งคั่งงามให้มีในทุกครั้งของการละหมาด จงกิน จงดื่ม และจงอย่าฟุ่มเฟือย แท้จริง อัลลอฮ์(ซ.บ.) ไม่ทรงรักบรรดาผู้ฟุ่มเฟือย” (อัลกุรอาน บทที่ 7 วรรคที่ 31)

(Arab Universities Alumni Association, Thailand, 1997) จากการพิจารณาอัลกุรอานบทนี้จะเห็นว่า อัลลอฮ์ (ช.บ.) ได้ทรงเชื่อมโยงการปฏิบัติศาสนกิจ (การละหมาด) เข้ากับการบริโภคได้อย่างกลมกลืน กล่าวคือ ความประพฤติทางสังคมและเศรษฐกิจ (การใช้ทรัพยากร) มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความศรัทธามั่นในพระเจ้า เมื่อทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติทั้งหมดเป็นสิทธิ์ของอัลลอฮ์ (ช.บ.) ที่ได้ทรงอนุญาตให้มนุษย์ได้ใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต การทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งการก่อให้เกิดมลพิษสิ่งแวดล้อมต่างๆ จึงถือว่าเป็นการละเมิดสิทธิ์ของพระเจ้า (Jehni, 2010)

2) การป้องกันการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเป็นสะพานเชื่อมโยงสำคัญที่ทำให้มนุษย์รู้จักการใช้ชีวิตในฐานะที่มนุษย์เป็นทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมประเภทหนึ่ง และเป็นตัวแทนพระเจ้าในการบริหารจัดการทรัพยากรที่พระเจ้าทรงสร้างมา ดังที่พระเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์อัลกุรอาน ความว่า “แล้วเราได้แต่งตั้งพวกท่านให้เป็นตัวแทนในแผ่นดิน...เพื่อเราจะดูว่าพวกท่านจะปฏิบัติอย่างไร” (อัลกุรอาน บทที่ 10 วรรคที่ 14) และ “พระองค์คือ ผู้ทรงให้พวกเจ้าเป็นผู้สืบแทนในแผ่นดิน...เพื่อที่พระองค์จะทรงทดสอบพวกเจ้าในสิ่งที่พระองค์ได้ประทานแก่พวกเจ้า...” (อัลกุรอาน บทที่ 6 วรรคที่ 165) (Arab Universities Alumni Association, Thailand, 1997) หน้าที่ผู้แทนบริหารแผ่นดินจึงเป็นหน้าที่ที่ยิ่งใหญ่และมีความสำคัญยิ่ง เมื่อเป็นผู้บริหาร ทุนของการบริหารที่ต้องมีอย่างน้อยที่สุด ได้แก่ ข้อมูล ความรู้ ความคิด และต้องมองปัญหาสองด้าน คือ ด้านที่ให้คุณและด้านที่โทษ การแสวงหาความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องจึงเป็นหน้าที่หลักของมุสลิมทุกคนโดยไม่จำกัดเพศ ช่วงอายุ เชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ เวลา สถานที่และสถานการณ์ เพราะความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้มนุษย์รู้จักการใช้ชีวิตร่วมกับทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมอย่างถ้อยทีถ้อยอาศัย อ่อนน้อมถ่อมตน ไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และมีความพอเพียงบนพื้นฐานของหลักการแห่งสันติภาพ (Mahama, 2010) นอกจากนี้ ยังมีคำเตือนและคำสอนจากคัมภีร์อัลกุรอานห้ามมิให้มนุษย์เป็นผู้ทำลายทรัพยากรต่างๆ ในโลกนี้ เพื่อยับยั้งจากการทำผิดและสร้างความเสียหายต่อธรรมชาติ และย้ำเตือนมนุษย์ให้คำนึงถึงผลกระทบหรือความเสียหายที่จะตามมา เพราะมนุษย์มักคิดไปเองว่าสิ่งที่ตนกำลังทำอยู่เป็นการพัฒนาหรือการปฏิรูป แต่แท้จริงแล้ว การพัฒนาตามความคิดของมนุษย์นั้น ได้สะท้อนออกมาให้เห็นเป็นรูปธรรมของความเสียหายและผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมอย่างชัดเจนว่าเป็นการพัฒนาจอมปลอมที่ไม่ยั่งยืน ไม่ใชการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามพระประสงค์ของพระเจ้า ดังนั้นมนุษย์จึงเป็นผู้ได้รับผลกระทบจากความเสียหายที่เกิดขึ้นในฐานะที่เป็นผู้บ่อนทำลายธรรมชาติ ดังที่พระเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์อัลกุรอาน ความว่า “และพวกเจ้าอย่าได้สร้างความเสียหายขึ้นบนหน้าแผ่นดิน หลังจากที่มันได้ถูกแก้ไขอย่างเหมาะสมแล้ว...แท้จริงความเอ็นดูเมตตาของอัลลอฮ์ (ช.บ.) นั้นใกล้แก่ผู้กระทำดีทั้งหลาย” (อัลกุรอาน บทที่ 7 วรรคที่ 56) “และเมื่อมีผู้กล่าวตักเตือนพวกเขาว่า จงอย่าได้บ่อนทำลายบนผืนแผ่นดินเลย พวกเขา ก็กล่าวตอบว่า อันที่จริง พวกเราเป็นผู้พัฒนาให้ดีขึ้นต่างหาก จงรู้ไว้เถิดว่า แท้จริงแล้ว พวกเขา คือ ผู้บ่อนทำลาย แต่ทว่า พวกเขาไม่รู้ลึกตัว” (อัลกุรอาน บทที่ 2 วรรคที่ 11-12) และ “ความเสียหายได้เกิดขึ้นแพร่กระจายไปทั้งบนแผ่นดินและผืนน้ำ เนื่องด้วยน้ำมือของมนุษย์ทั้งสิ้น เพื่อที่พระองค์จะให้พวกเขาได้ลิ้มรสบางส่วน (ผลร้ายของความเสียหาย) จากสิ่งที่พวกเขาได้ชวนขายไว้ (บ่อนทำลาย) ทั้งนี้เพื่อให้พวกเขาจะได้หวนกลับ (ระลึกได้และกลับเนื้อกลับตัว)” (อัลกุรอาน บทที่ 30 วรรคที่ 41) (Arab Universities Alumni Association, Thailand, 1997)

3) การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อิสลามให้ความสำคัญต่อมนุษย์และทรัพยากรโดยคำนึงถึงความสมดุลและความพอเพียง อิสลามประณามการใช้ชีวิตที่มีความตระหนี่ สรุ่ยสุ่ย

ฟุ้งเฟ้อ การใช้ทรัพยากรเกินความจำเป็น แม้การอาบน้ำจะหมดซึ่งเป็นการปฏิบัติศาสนกิจเพื่อการเคารพ
ภักดีพระเจ้า หากมีการใช้น้ำมากเกินไปจนเกิดเหตุที่ถือว่าฟุ่มเฟือย มุสลิมทุกคนจึงต้องตระหนักและพึงระวังการใช้
ทรัพยากรต่างๆ ในชีวิตประจำวัน โดยคำนึงถึงการประหยัดและความคุ้มค่าสูงสุด เพราะทรัพยากรธรรมชาติ
และสิ่งแวดล้อมเป็นของขวัญจากพระเจ้าที่ได้มอบหมายความไว้วางใจให้มนุษย์เข้าครอบครอง ดูแล และใช้
ประโยชน์ ดังนั้น มนุษย์ผู้ครอบครองจะต้องไม่ใช้ทรัพยากรเหล่านั้นไปในทางที่ผิดหรือใช้อย่างฟุ่มเฟือยเกิน
ความจำเป็น ต้องไม่ลิดรอนสิทธิและละเมิดสิทธิของผู้อื่น ไม่มีการรุกรานหรือสร้างความเดือดร้อนซึ่งกันและ
กันอิสลามส่งเสริมให้มนุษย์กระทำความดีและสร้างคุณประโยชน์ต่อสังคม เช่น การเก็บกวาดขยะสิ่งปฏิกูล
และสิ่งที่ไม่สร้างความเดือดร้อนแก่ผู้ใช้ถนนหนทาง ห้ามมิให้ทิ้งสิ่งปฏิกูลในน้ำทั้งน้ำนิ่งหรือน้ำไหล อิสลาม
ถือว่าการถ่ายอุจจาระหรือปัสสาวะในแหล่งน้ำถือเป็นกระทำที่ถูกสาปแช่ง ในขณะที่เดียวกันอิสลามก็
กำชับให้มุสลิมทุกคนมีจิตใจที่โอบอ้อมอารีให้เกียรติต่อทุกชีวิตที่อยู่รอบข้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งชีวิตมนุษย์
อิสลามห้ามการฆาตกรรมสัตว์และการฆ่าสัตว์โดยเปล่าประโยชน์เว้นแต่เพื่อการบริโภคเท่านั้น ห้ามการตัดไม้
ทำลายป่า ห้ามการกระทำและพฤติกรรมอันเป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดมลพิษสิ่งแวดล้อม นอกจากนี้อิสลามยัง
กำชับให้มุสลิมตระหนักและให้ความสำคัญกับการปลูกต้นไม้ การเพาะปลูก การวางแผนการใช้ประโยชน์
ที่ดิน การพัฒนาที่ดินเพื่อเป็นแหล่งประกอบอาชีพ โดยยึดหลักความสมดุล และความพอเพียง

4) การฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเมื่อความเสียหายของทรัพยากรธรรมชาติและ
สิ่งแวดล้อมสะท้อนกลับมาในรูปแบบของภัยพิบัติต่างๆ อันเป็นผลมาจากการกระทำของมนุษย์ การฟื้นฟู
แก้ไขก็ต้องเริ่มจากตัวมนุษย์เองที่ต้องเป็นผู้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตนเอง เพื่อนำไปสู่การปฏิรูปที่ก่อให้เกิด
การพัฒนาอย่างยั่งยืนแท้จริง การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงโลกใบนี้ไม่ได้ทำงานโดยผ่านปาฏิหาริย์ใดๆ แต่มี
กลไกและขั้นตอน ดังนั้น มนุษย์จึงเป็นกลไกสำคัญที่จะขับเคลื่อนไปสู่การบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
และสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน เพื่อให้เกิดความสันติสุขในทุกมิติตามแนวทางหรือพระประสงค์ของพระเจ้า ดัง
ที่พระเจ้าตรัสไว้ ความว่า “แท้จริง อัลลอฮ์ (ซ.บ.) จะไม่ทรงเปลี่ยนแปลงสภาพของชนกลุ่มใด จนกว่าพวก
เขาจะเปลี่ยนแปลงสภาพของพวกเขาเองเสียก่อน...” (อัลกุรอาน บทที่ 13 วรรคที่ 11) (Arab Universities
Alumni Association, Thailand, 1997)

5) การบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน คำ
สอนของอิสลามไม่ได้มุ่งเน้นการพัฒนาตามระบบทุนนิยม เทคโนโลยี หรือจินตนาการของระบบเศรษฐกิจ
ยุคใหม่ที่นำเอาทรัพยากรมนุษย์และทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ มาใช้ต่อสู้แข่งขันแพ้ชนะบนกิเลสแห่งการ
ผลิตและการบริโภคแล้วนำมาใช้เป็นตัวชี้วัดการพัฒนาทางเศรษฐกิจหรือสังคม รวมทั้งการแก้ไขปัญหา
ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมด้วยการทำรายงานผลกระทบสิ่งแวดล้อมหรือการทำสัญญาข้อตกลง
ร่วมกัน แต่อิสลามเชื่อว่า ผู้ที่มีศักยภาพในการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ทรงพลัง
อานุภาพที่สุด คือ มนุษย์ ดังนั้น คำสอนของอิสลามจึงมุ่งเน้นการจัดระเบียบให้มนุษย์รู้จักและมีปฏิสัมพันธ์
ที่ดีต่อตนเอง สังคมและสิ่งแวดล้อมรอบข้าง (Mahama, 2010) ด้วยหลักจริยธรรมสิ่งแวดล้อมอันมีรากฐาน
มาจากหลักคำสอนของศาสนาโดยถือเป็นภาระหน้าที่และความรับผิดชอบของทุกคนในฐานะที่เป็นตัวแทน
ของพระเจ้าจะต้องบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมด้วยการใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดและ
ยั่งยืน เพื่อให้มนุษยชาติสามารถใช้ชีวิตท่ามกลางทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม โดยสอดคล้องกับวัฒนธรรม
และวิถีชีวิตอย่างกลมกลืน เกิดเป็นสันติสุขในทุกมิติ เกิดการพัฒนาชีวิตมนุษย์ที่ครอบคลุมและสมบูรณ์ มี
ความผูกพันอย่างแนบแน่นกับพระเจ้าผู้ทรงสร้างสรรพจักรวาลอันยิ่งใหญ่

แนวคิดการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

เกษม จันทรแก้ว (Jankaew, 2004) ได้นำเสนอแนวคิดการจัดการสิ่งแวดล้อมไว้ว่า สิ่งแวดล้อมทุกชนิดสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ภายใต้การช่วยเหลือของธรรมชาติหรือเทคโนโลยีในการทำสิ่งแวดล้อมฟื้นคืนสภาพได้เหมือนหรือใกล้เคียงของเดิม ทั้งระหว่างการใช้และภายหลังการใช้แล้ว โดยจะต้องดำเนินการตามหลักการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างมีขั้นตอน ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

หลักการที่หนึ่ง คือ การกำหนดชนิดหรือประเภทและขอบเขตของสิ่งแวดล้อมเพื่อการใช้ประโยชน์ หลักการข้อนี้อาศัยพื้นฐานสมบัติเฉพาะตัวของสิ่งแวดล้อม เพื่อการสร้างรูปแบบการจัดการ เป็นตัวกำหนดแนวคิดในการกำหนดชนิด ประเภท กลุ่ม ระบบย่อย ระบบสิ่งแวดล้อมและการกำหนดขอบเขต เช่น การวางแผนการใช้ที่ดิน ซึ่งเป็นการกำหนดขอบเขตขึ้นมา เนื่องจากทรัพยากรต่างๆ ล้วนมีแต่จะลดจำนวนลงเรื่อยๆ จากพฤติกรรมการใช้ทรัพยากรของมนุษย์ ดังนั้น การกำหนดชนิดหรือขอบเขตของสิ่งแวดล้อมจะนำไปสู่การสร้างศักยภาพให้เอื้อประโยชน์ต่อไป

หลักการที่สอง คือ การกำหนดกิจกรรมเพื่อการคงสภาพหรือสร้างศักยภาพความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อมซึ่งต้องคำนึงถึงลักษณะการนำสิ่งแวดล้อมมาใช้ประโยชน์ เพื่อการคงสภาพของสิ่งแวดล้อมให้อยู่ในภาวะที่สมดุล และต้องคำนึงถึงความเหมาะสมของกิจกรรม สถานภาพสิ่งแวดล้อม และรูปแบบการจัดการเฉพาะที่ต้องมีประสิทธิภาพ

หลักการที่สาม คือ การควบคุมในการกำจัดหรือบำบัดของเสียและมลพิษจากกิจกรรมการใช้ทรัพยากร จากหลักการที่หนึ่งและสอง แม้ว่าจะมีรูปแบบและการดำเนินการที่มีประสิทธิภาพแล้วก็ไม่อาจรักษาสภาพของสิ่งแวดล้อมให้มีศักยภาพแบบยั่งยืนได้ เพราะของเสียและมลพิษมีพลังการทำลายสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบๆ หรือที่เกี่ยวข้องเสมอ หากไม่มีมาตรการควบคุมในการกำจัดและบำบัดของเสียอย่างมีประสิทธิภาพแล้วก็อาจทำให้สิ่งแวดล้อมเกิดมลพิษได้ จึงต้องหาวิธีการหรือแนวทางในการกำจัดหรือบำบัดของเสียและมลพิษที่ปนเปื้อนในสิ่งแวดล้อมให้หมดไปหรือให้มีปริมาณต่ำกว่าค่ามาตรฐาน เพื่อให้สิ่งแวดล้อมคืนสภาพไปสู่จุดสมดุลและยั่งยืนตลอดไป

นอกจากแนวคิดและหลักการจัดการสิ่งแวดล้อมข้างต้นแล้ว ในการดำเนินการจัดการสิ่งแวดล้อมยังต้องคำนึงถึงปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องด้วย อาทิเช่น ระบบนิเวศหรือระบบสิ่งแวดล้อม องค์ประกอบและหน้าที่ของระบบ เช่น หลักการหมุนเวียนธาตุอาหาร สมรรถนะการยอมมีได้ (Carrying Capacity) ของระบบสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นความพอเหมาะขั้นต่ำของระบบสิ่งแวดล้อมที่สามารถให้มีการนำออกของทรัพยากรจากระบบหรือการยอมให้มีการปนเปื้อนของระบบได้ โดยไม่ทำให้ระบบนั้นๆ ได้รับความทรมานเกินกำลังที่สิ่งแวดล้อมจะสามารถทำให้คืนสภาพได้ นอกจากนี้การจัดการสิ่งแวดล้อมที่มีประสิทธิภาพที่ดีมิใช่เพียงเพื่อจะใช้ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมเฉพาะอย่างอย่างเหมาะสมตามหลักการและวิธีการอนุรักษ์เท่านั้น แต่ควรคำนึงถึงต้นทุนของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมด้วย โดยต้องมีแนวทางปฏิบัติและมาตรการที่เหมาะสม เพื่อให้เกิดการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

องค์การสหประชาชาติ ได้ให้คำจำกัดความของ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” หมายถึง การพัฒนาที่สนองความต้องการของคนในรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำให้ประชาชนรุ่นต่อไปในอนาคตต้องประณีประνομยลดทอนความสามารถของเขาในการที่จะตอบสนองความต้องการของเขาเอง กล่าวคือ การพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นการพัฒนาที่สนองความต้องการของประชาชนในรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำลายทรัพยากรซึ่งเป็นที่ต้องการในอนาคต โดยทั่วไปแล้วการแปลความหมายของความยั่งยืนมี 3 แนวทาง (Suzuki, 2005) ได้แก่ 1) แนวทางสามเสาหลัก (Three-pillar Approach) ซึ่งเป็นแนวทางที่พิจารณาความยั่งยืนของเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อม เพราะทั้งสามด้านต่างมีความสำคัญและมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน 2) แนวทางนิเวศวิทยา (Ecological Approach)

เป็นแนวทางที่ถือว่าสิ่งแวดลอมเป็นระบบใหญ่ ระบบเศรษฐกิจและสังคมเป็นระบบย่อยในระบบใหญ่ และเป็นองค์ประกอบในความยั่งยืนของสิ่งแวดลอม โดยความยั่งยืนจะเกิดขึ้นได้ เมื่อระบบนิเวศที่ถูกกระทบจากการเปลี่ยนแปลงภายนอกแล้วสามารถที่จะฟื้นคืนสภาพเดิมได้ 3) แนวทางทุน (Capital Approach) เป็นแนวทางการพัฒนาที่ทำให้ความมั่งคั่งของประเทศต่อประชากรไม่ลดลง โดยการทดแทนกันหรือการอนุรักษ์แหล่งที่มาของความมั่งคั่ง ได้แก่ ทุนที่มนุษย์สร้างขึ้น ทุนมนุษย์ทุนทางสังคม และทุนธรรมชาติ โดยทุนธรรมชาติ ประกอบด้วย 3 ส่วน คือ ทุนของทรัพยากรธรรมชาติ ที่ดิน และระบบนิเวศ ซึ่งทุนธรรมชาติดังกล่าวจะทำหน้าที่ใดหน้าที่หนึ่งใน 3หน้าที่ที่สำคัญ ได้แก่ หน้าที่เป็นทรัพยากร หน้าที่เป็นแหล่งรองรับของเสีย และหน้าที่ให้บริการ

จากความหมายและแนวคิดของการพัฒนาอย่างยั่งยืน สรุปได้ว่า การพัฒนาจะยั่งยืนได้นั้นจะเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของระบบ 3 ระบบ ได้แก่ ระบบนิเวศ/สิ่งแวดลอม ระบบเศรษฐกิจ และระบบสังคม (Landon, 2006) โดยการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคม ต้องดำเนินการควบคู่ไปกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตและการรักษาคุณภาพสิ่งแวดลอม โดยพื้นฐานที่ต้องมีในกระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน คือ นิเวศวิทยา เศรษฐศาสตร์ และจริยธรรม เพราะความยั่งยืนของสิ่งแวดลอม ความมั่นคงทางนิเวศวิทยา ประสิทธิภาพในการจัดการทางด้านเศรษฐกิจ และความยุติธรรมทั้งต่อมนุษย์รุ่นปัจจุบันและรุ่นอนาคตต้องมีในทุกภาคส่วนไม่ใช่เฉพาะในภาคเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว

การจัดการสิ่งแวดลอมอย่างยั่งยืน เป็นแนวทางหรือกระบวนการต่างๆ ที่มีการดำเนินการอย่างมีระบบแบบแผนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดลอม เพื่อให้สิ่งแวดลอมทั้งหลายดำรงอยู่ในภาวะที่สมดุล โดยยึดหลักการอนุรักษ์ กล่าวคือ ใช้ทรัพยากรอย่างสมเหตุสมผลใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดและก่อให้เกิดปัญหาอันน้อยที่สุด เพื่อให้สิ่งแวดลอมต่างๆ อำนวยประโยชน์ต่อมนุษย์ได้สูงสุดและเพื่อการมีใช้ในอนาคตอย่างยั่งยืน โดยไม่ทำให้คุณค่าทางนิเวศวิทยาต้องสูญเสียไปหรือเกิดการสูญเสียเปล่าน้อยที่สุด ทั้งนี้ ต้องคำนึงศักยภาพของสิ่งแวดลอมและการควบคุมกิจกรรมต่างๆ ของมนุษย์ การจัดการสิ่งแวดลอมอย่างยั่งยืนจึงเป็นการนำทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดลอมมาใช้พัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นโดยไม่ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติหรือสิ่งแวดลอมนั้นด้อยประสิทธิภาพลงหรือกระทบกระเทือนต่อคนรุ่นหลัง

บทวิเคราะห์รูปแบบการจัดการศพตามวิถีอิสลามกับการจัดการสิ่งแวดลอม

จากการศึกษารูปแบบและขั้นตอนการจัดการศพตามวิถีอิสลามที่มีรากฐานมาจากความศรัทธา (หลักศรัทธา) นำไปสู่การปฏิบัติ (หลักปฏิบัติ) เพื่อมุ่งหาความโปรดปรานจากพระผู้เป็นเจ้าซึ่งมีรูปแบบหลักปฏิบัติที่ชัดเจนไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามความรู้สึกของแต่ละคนหรือกลุ่มคนทำให้มีการปฏิบัติเหมือนกัน โดยไม่มีการแบ่งชั้นและวรรณะไม่ว่าผู้เสียชีวิตจะเป็นกษัตริย์ มหาเศรษฐี คนร่ำรวย คนจน หรือคนธรรมดาทั่วไปไม่ว่าจะอยู่ในประเทศใดของโลกใบนี้ก็ตาม ตั้งแต่เริ่มจากการมีผู้เสียชีวิตจนกระทั่งการฝังศพ ศพมุสลิมทุกคนก็จะได้รับการจัดการตามหลักศาสนบัญญัติด้วยขั้นตอนที่เหมือนกัน ตั้งแต่การอาบน้ำศพ การห่อศพ การทำพิธีละหมาดให้แก่ศพ และการฝังศพ เมื่อพิจารณาและวิเคราะห์รูปแบบการจัดการศพดังกล่าวจะเห็นว่า รูปแบบการจัดการศพตามวิถีอิสลามมีลักษณะที่โดดเด่นและมีนัยแห่งสัจธรรมชีวิตในหลายมิติ มีความเรียบง่าย ไม่ฟุ่มเฟือย ไม่ก่อให้เกิดมลพิษสิ่งแวดลอม ไม่เป็นภาระของครอบครัวผู้ตาย แต่เพียงลำพัง หากมองว่ามนุษย์เป็นทรัพยากรธรรมชาติประเภทหนึ่ง การจัดการในลักษณะดังกล่าวถือเป็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีประสิทธิภาพ อีกทั้งยังเอื้อต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดลอมประเภทอื่นๆ อย่างยั่งยืนได้ ซึ่งสามารถพิจารณาในมิติต่างๆ ได้ดังต่อไปนี้

ด้านเศรษฐศาสตร์

1) การจัดการศพตามหลักศาสนาอิสลามไม่มีค่าใช้จ่ายที่ฟุ่มเฟือย ค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นในการจัดการศพมีเพียงค่าผ้าห่อศพพร้อมเครื่องหอม ค่าชุดหลุมฝังศพ ค่าไม้กระดานปิดหลุมศพหรือค่าโลงศพ ซึ่งศาสนาให้นำเงินของผู้ตายมาใช้จ่ายดังกล่าวได้ ก่อนนำไปชำระหนี้สินของผู้ตายหรือการแบ่งมรดก อีกทั้งผ้าห่อศพก็จะต้องมีราคาไม่แพงหรือไม่ถูกจนเกินไป

2) การจัดการศพให้กระทำภายใน 24 ชั่วโมง ไม่มีการฉีดยารักษาศพหรือเก็บศพไว้หลายวัน ไม่มีการกำหนดให้เชิญผู้คนมาทำพิธีสวดมนต์แก่ผู้ตายตามกำหนดเวลาต่างๆ หลังจากการฝัง (แม้จะมีการปฏิบัติตามธรรมเนียมท้องถิ่นหรือค่านิยมเฉพาะกลุ่มบ้างในบางชุมชนก็ตาม) ดังนั้น จึงไม่มีค่าใช้จ่ายในส่วนของการดูแลรักษาศพและไม่มีค่าใช้จ่ายในการจัดงานศพหลายวัน

3) ไม่มีการตกแต่งประดับประดาศพและโลงศพด้วยสิ่งของมีค่า และไม่ให้นำเครื่องประดับ ข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ ของผู้ตายใส่ลงไปในหลุมศพของผู้ตาย ไม่มีการนำพวงหรีดมาวาง หรือนำดอกไม้มาโรยบนหลุมศพ ซึ่งถือว่าการสิ้นเปลืองโดยใช้เหตุ ไม่มีการโบกปูนหรือสร้างสิ่งก่อสร้างถาวรวัตถุใดๆ บนหลุมศพ เพราะพื้นที่ที่เป็นหลุมศพ สามารถถูกนำกลับมาใช้ใหม่ กล่าวคือ สามารถขุดหลุมซ้ำ เพื่อทำการฝังศพอื่นๆ ได้ในอนาคต เมื่อพิจารณาเห็นว่าหลุมศพนั้นได้มีการฝังครั้งสุดท้ายมาเป็นเวลานานพอจนสภาพศพเดิมเกิดการย่อยสลายที่สมบูรณ์แล้ว ซึ่งอาจสังเกตได้จากลักษณะของเนินดินบนหลุมศพที่ยุบตัวลงมาเสมอรอบพื้นดินปกติหรือเมื่อระยะเวลาผ่านไปหลายสิบปีแล้ว ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอัตราการย่อยสลายและลักษณะทางธรณีวิทยาของแต่ละพื้นที่ซึ่งแตกต่างกัน อนึ่ง การฝังศพซ้ำในหลุมศพเดียวกัน ไม่ถือว่าเป็นการไม่เกียรติศพ แต่อิสลามถือว่าการวางแผนการใช้ประโยชน์ของที่ดินให้คุ้มค่าและเกิดประโยชน์สูงสุด

ด้านสังคมและสาธารณสุข

1) เมื่อมีการตายของมุสลิมคนใดคนหนึ่ง ศาสนาให้มีการจัดการศพโดยการฝัง และถือว่าการอาบน้ำศพ การห่อศพ การทำพิธีละหมาดให้แก่ศพ และการฝังศพ เป็นภารกิจส่วนมาหาชน (ฟัรฎูกิฟายะฮฺ) ของแต่ละชุมชน ที่ไม่จำเป็นต้องเสียค่าใช้จ่ายแก่ผู้เข้าร่วม ยกเว้นค่าใช้จ่ายบางอย่างดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ กล่าวคือ เมื่อมีมุสลิมกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งได้ทำหน้าที่จัดการศพทั้ง 4 ประการดังกล่าวตามหลักศาสนบัญญัติแล้ว มุสลิมคนอื่นๆ ก็จะพันบาปไปด้วย ถือว่าเป็นการส่งเสริมให้คนในสังคมช่วยเหลือเกื้อกูลกันมิให้มีการจัดการศพตกเป็นภาระของครอบครัวผู้ตายที่ต้องรับผิดชอบแต่เพียงลำพัง

2) เมื่อมุสลิมทราบข่าวการเสียชีวิต ศาสนาได้ส่งเสริมให้ไปร่วมงานศพ ช่วยจัดการศพ และช่วยปลอบโยนให้กำลังใจและช่วยเหลือครอบครัวผู้ตาย แม้ว่าจะไม่รู้จักผู้ตายก็ตาม อีกทั้งเพื่อนบ้านหรือเครือญาติควรช่วยกันดูแลเอาใจใส่ นำอาหารไปให้ครอบครัวผู้ตายและชักชวนให้คนในครอบครัวของผู้ตายได้รับประทานอาหารหรือเตรียมอาหารมาเลี้ยงแขกที่มาเยี่ยม แต่ไม่ส่งเสริมให้ครอบครัวผู้ตายเตรียมอาหารเพื่อเลี้ยงแขก เนื่องจากพวกเขาอาจมีความสับสนและยุ่งยากจนละเลยเรื่องเหล่านี้ แม้กระทั่งการรับประทานอาหารอาจทำให้ร่างกายทรุดโทรมหรือเจ็บป่วยได้ซึ่งในศาสนาอิสลามมิได้มุ่งเน้นเพียงการจัดการศพให้ลุล่วงไปเท่านั้น แต่ยังคำนึงถึงสภาพร่างกายและสภาพจิตใจคนในครอบครัวของผู้ตายและการช่วยเหลือกันในยามลำบากของสังคมด้วย ความเสมอภาคเท่าเทียมในการจัดการศพและปฏิบัติต่อศพ ไม่ว่าจะเป็นศพของกษัตริย์ คนร่ำรวย คนจน หรือสามัญชนทั่วไป ก็ส่งเสริมให้มีวิธีการปฏิบัติหลักในการอาบน้ำศพ การห่อศพ การทำพิธีละหมาดให้แก่ศพ และการฝังศพที่เรียบง่ายเหมือนกันตามที่ศาสนาได้บัญญัติไว้

4) จิตบำบัด โดยใช้หลักศรัทธาของศาสนา เมื่อมุสลิมคนใดคนหนึ่งเสียชีวิตลง พี่น้องมุสลิมที่ทราบข่าว จะกล่าวว่า “แท้จริงเราเป็นกรรมสิทธิ์ของอัลลอฮฺ (ช.บ.) และเราจะต้องกลับคืนสู่พระองค์”

เป็นการกล่าวเพื่อเตือนสติมุสลิมให้ระลึกถึงความตาย และให้ยอมรับการลิขิตหรือการกำหนดของพระเจ้า ซึ่งเป็นสัจธรรมจะได้ไม่ร้องไห้คร่ำครวญเสียใจจนเกินเหตุและก่อให้เกิดปัญหาสุขภาพจิต

5) ศาสนาอิสลามให้เกียรติต่อศพและรักษาเกียรติของศพ ตัวอย่างเช่น ในการอาบน้ำศพให้กระทำต่อศพอย่างเบามือเสมือนว่าผู้ตายยังมีชีวิตอยู่ ปกปิดอวัยวะที่พึงสงวนขณะอาบน้ำศพ ไม่นำเรื่องไม่ดีของศพไปบอกกล่าวเล่าต่อให้ผู้อื่นฟัง การแบกหามศพไปฝังให้ผลัดเปลี่ยนกัน ช่วยกันแบกหามเพื่อแบ่งเบาภาระซึ่งกันและกัน การนำศพลงหลุมให้กระทำอย่างนุ่มนวลและระมัดระวังเพราะอิสลามถือว่าร่างกายไร้วิญญาณนั้น ยังคงมีเกียรติยศแห่งความเป็นมนุษย์อย่างสมบูรณ์เหมือนกับตอนที่เขายังมีชีวิต

6) การฝังศพ ให้จัดการฝังศพ ณ เมืองหรือชุมชนที่ผู้ตายเสียชีวิต เนื่องจากอาจเกิดความยุ่งยากในการเคลื่อนย้ายศพไปยังเมืองอื่นหรือชุมชนอื่นๆ ที่อยู่ห่างไกล อีกทั้งยังทำให้เกิดการล่าช้าในการจัดการศพ

ด้านทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และระบบนิเวศ

1) ไม่ก่อให้เกิดทัศนียภาพและกลิ่นที่ไม่พึงประสงค์ เพราะศาสนาอิสลามให้บริหารจัดการศพ คือ อาบน้ำศพ ห่อศพ ทำพิธีละหมาดให้แก่ศพ และนำศพไปฝังโดยเร็ว เพื่อป้องกันการเกิดกลิ่น อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภายในร่างกายของศพ นอกจากนี้การขุดหลุมศพก็ให้ขุดหลุมลึกพอประมาณ เพื่อให้แน่ใจว่าศพจะไม่ถูกสัตว์มาคุ้ยเขี่ย และไม่ส่งกลิ่นรบกวน

2) ไม่ก่อให้เกิดมลพิษทางดิน ศพจะเกิดการย่อยสลายตามธรรมชาติเนื่องจากศพมุสลิมไม่มีการใช้น้ำยารักษาสภาพศพ คือ ฟอรัมาลินฉีดศพหรืออาบศพตามที่นิยมทำเมื่อต้องเก็บรักษาศพไว้นาน เพราะฟอรัมาลินมีคุณสมบัติฆ่าเชื้อจุลินทรีย์ในดิน (Faculty of Pharmacy, 2016) ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อกระบวนการย่อยสลายศพ นอกจากนี้ โลงศพที่ใช้ไม่มีการทาสีหรือประดับประดาตกแต่งให้สวยงาม ภายในหลุมศพก็ไม่มีมีการประดับประดาตกแต่งหรือนำสิ่งของมีค่าใดๆ ฝังไปกับศพด้วยแต่อย่างใดจึงไม่มีการนำสารเคมีใดๆ ที่จะไปก่อให้เกิดการปนเปื้อนในดินและระบบนิเวศ

3) รักษาสมดุลระบบนิเวศ หลักการจัดการศพตามแนวทางของศาสนาอิสลามสอดคล้องกับหลักแห่งธรรมชาติ ระบบนิเวศ และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดประโยชน์ตามหลักการอนุรักษ์ กล่าวคือ เมื่อมีมุสลิมเสียชีวิตให้บริหารจัดการศพ เพื่อป้องกันการเกิดกลิ่นและสภาพอันไม่พึงประสงค์ การฝังศพเป็นการคืนธรรมชาติสู่ธรรมชาติ จากดินซึ่งเป็นสิ่งที่พระเจ้าใช้สร้างมนุษย์กลับสู่ดินอีกครั้งเพราะอัลลอฮ์ (ช.บ.) ได้ตรัสไว้ในคัมภีร์อัลกุรอาน ความว่า “...แน่นอน เราได้สร้างมนุษย์มาจากธาตุแท้ของดิน (อัลกุรอาน บทที่ 23 บรรทัดที่ 12) และ “...หลังจากนั้น แท้จริงพวกเจ้าต้องตายอย่างแน่นอน” (อัลกุรอาน บทที่ 23 บรรทัดที่ 15) (Arab Universities Alumni Association, Thailand, 1997) ศพที่ถูกฝังจะถูกย่อยสลายในดินโดยจุลินทรีย์ ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้ย่อยสลายกลายเป็นสารอาหารหมุนเวียนกลับคืนสู่ระบบนิเวศตามวัฏจักรธาตุอาหาร

4) เป็นการอนุรักษ์ทรัพยากรดิน ใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างคุ้มค่า กล่าวคือ หลุมศพที่ถูกนำศพมาฝังเป็นเวลานานพอสมควรแล้ว หากมั่นใจว่าการย่อยสลายสมบูรณ์แล้วก็สามารถทำการขุดหลุมซ้ำ เพื่อนำศพอื่นๆ มาฝังซ้ำได้ เนื่องจากศาสนาห้ามไม่ให้มีการโบกปูนหรือก่อสร้างถาวรวัตถุใดๆ บนหลุมศพ ถือเป็นการนำทรัพยากรดินหมุนเวียนกลับมาใช้ใหม่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด และถือเป็นการวางแผนการใช้ทรัพยากรเพื่ออนาคตด้วย เพราะการฝังศพเป็นหนึ่งในศาสนบัญญัติของศาสนาอิสลามที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยศาสดามุฮัมมัด (ช.ล.) นับเป็นระยะเวลากว่า 1,400 ปีมาแล้ว

5) ประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการดูแลรักษาทรัพยากรชุมชน เพราะโดยทั่วไปแล้ว สถานที่ที่เป็นสุสานจะเป็นที่ดินที่ผู้ใจบุญอุทิศมอบให้แก่ชุมชนหรือคนในชุมชนระดมกำลังทรัพย์จัดซื้อเพื่อนำไปใช้ประโยชน์เป็นสุสาน ดังนั้นพื้นที่ของสุสานจึงเป็นพื้นที่สาธารณะของชุมชนที่ชาวชุมชนต้องช่วยกันดูแลรักษา

ด้านจริยธรรมสิ่งแวดล้อม

จริยธรรมสิ่งแวดล้อมเป็นหลักที่มนุษย์ควรประพฤติต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อให้ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมดำรงอยู่ได้ตามคุณภาพของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างกลมกลืนและยั่งยืน หากมองในด้านจริยธรรมสิ่งแวดล้อม จะเห็นว่ารากฐานทางจริยธรรมสิ่งแวดล้อมสอดคล้องกับหลักคำสอนของศาสนาอิสลามเกี่ยวกับวิถีการดำเนินชีวิต โดยเน้นให้มุสลิมต้องมีความรับผิดชอบต่อการใช้ประโยชน์และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในฐานะตัวแทนของพระเจ้าบนหน้าแผ่นดินหรือบนโลกเพราะทุกสรรพสิ่งในจักรวาลเป็นสิ่งที่อัลลอฮ์ (ช.บ.) หรือพระเจ้าได้ทรงสร้างขึ้นมาอย่างเป็นระบบและมีความสมดุลระหว่างสรรพสิ่งทั้งปวง มีวัตถุประสงค์ในการสร้างอย่างชัดเจน คือ เพื่ออำนวยความสะดวกและความสุขแก่มนุษย์ เพื่อทดสอบมนุษย์ว่ามีความเคารพภักดีและยำเกรงต่อพระเจ้าด้วยการปฏิบัติตามแนวทางที่พระเจ้าชี้แนะมาน้อยเพียงใด ตลอดจนเพื่อให้มนุษย์สำนึกในความโปรดปรานและรู้จักขอบคุณในความเมตตาการุณาของพระเจ้าผู้ทรงประทานทุกสิ่งทุกอย่างให้เพื่อการดำรงชีวิตของสรรพสิ่งทั้งปวง ดังที่พระเจ้าได้ตรัสไว้ในหลายบทของคัมภีร์อัลกุรอาน เช่น “แท้จริงเราได้สร้างทุกสรรพสิ่งอย่างสมดุลและสมดุลส่วน” (อัลกุรอาน บทที่ 54 วรรคที่ 49) “อัลลอฮ์(ช.บ.) เป็นผู้ทรงสร้างขึ้นฟ้าทั้งหลายและแผ่นดิน และทรงให้น้ำลงมาจากชั้นฟ้า และทรงให้พืชผลงอกเงยออกมาด้วยมัน (จากน้ำ) เพื่อเป็นปัจจัยยังชีพแก่พวกเจ้า ... และทรงให้ลำน้ำทั้งหลายเป็นประโยชน์แก่พวกเจ้า และพระองค์ทรงให้ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์เป็นประโยชน์แก่พวกเจ้า ... และทรงให้กลางวันและกลางคืนเป็นประโยชน์แก่พวกเจ้า” (อัลกุรอาน บทที่ 14 วรรคที่ 32-33) “แล้วเราได้แต่งตั้งพวกท่านให้เป็นตัวแทนในแผ่นดิน...เพื่อเราจะดูว่าพวกท่านจะปฏิบัติอย่างไร” (อัลกุรอาน บทที่ 10 วรรคที่ 14) “พระองค์ คือ ผู้ทรงให้พวกเจ้าเป็นผู้สืบแทนในแผ่นดิน...เพื่อที่พระองค์จะทรงทดสอบพวกเจ้าในสิ่งที่พระองค์ได้ประทานแก่พวกเจ้า...” (อัลกุรอาน บทที่ 6 วรรคที่ 165) และ “...จงบริโภคสิ่งที่ดีทั้งหลายที่เราได้ให้เป็นปัจจัยยังชีพแก่พวกเจ้า และจงขอบคุณอัลลอฮ์ (ช.บ.) เกิด...” (อัลกุรอาน บทที่ 2 วรรคที่ 172) (Arab Universities Alumni Association, Thailand, 1997)

ดังนั้น มนุษย์ในฐานะตัวแทนของพระเจ้าบนหน้าแผ่นดิน จึงมีหน้าที่ต้องดูแลมนุษย์ด้วยกันเอง รวมทั้งสรรพสิ่งทั้งหลายที่อยู่รอบตัวเองด้วย และอย่าสร้างความเสียหายหรือก่อให้เกิดความเดือดร้อนทั้งต่อตนเอง สังคมและสิ่งแวดล้อม เพราะการทำลายทรัพยากรธรรมชาติหรือก่อให้เกิดมลพิษสิ่งแวดล้อมทำให้ระบบนิเวศเสียสมดุล จะก่อให้เกิดหายนะอันใหญ่หลวงต่อมนุษยชาติ ไม่เพียงแต่เฉพาะในยุคสมัยของผู้ที่ก่อความเสียหายเท่านั้น แต่ยังคงส่งผลกระทบต่อไปข้างหน้าชั่วลูกชั่วหลานอีกด้วย ดังที่พระเจ้าได้ตรัสไว้ในหลายบทของคัมภีร์อัลกุรอาน เช่น “และเราได้แต่งตั้งพวกท่านให้เป็นตัวแทนในแผ่นดิน...เพื่อเราจะดูว่าพวกท่านจะปฏิบัติตนอย่างไร” (อัลกุรอาน บทที่ 10 วรรคที่ 14) และ “พวกเจ้าอย่าก่อความเสียหายให้เกิดขึ้นบนหน้าแผ่นดินและอย่าเป็นผู้ทำลาย” (อัลกุรอาน บทที่ 29 วรรคที่ 36) (Arab Universities Alumni Association, Thailand, 1997)

นอกจากนี้ อิสลามยังได้สร้างจิตสำนึกให้มุสลิมตระหนักถึงความสำคัญของสิ่งแวดล้อมด้วยการตักเตือนและกำชับห้ามมิให้ก่อมลพิษสิ่งแวดล้อมหรือก่อให้เกิดความเสียหายบนหน้าแผ่นดินที่พระเจ้าได้ทรงสร้างสรรพสิ่งไว้อย่างสมดุล มิเช่นนั้นแล้วมนุษย์จะได้รับผลตอบแทน คือ หายนะภัยต่างๆ อันเป็นผลที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์เอง ซึ่งถือเป็นสัญญาณการลงโทษของพระเจ้าที่มีต่อมนุษย์ผู้ซึ่งไม่สำนึกถึงคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่พระเจ้าทรงสร้างขึ้นมา ดังที่พระเจ้าได้ตรัสไว้ในคัมภีร์อัลกุรอาน ความว่า “การบ่อนทำลายได้เกิดขึ้นทั้งทางบกและทางน้ำ เนื่องจากสิ่งที่มือของมนุษย์ได้ขวานขวายไว้เพื่อพระองค์จะได้ให้พวกเขาได้ลิ้มรสบางส่วนที่พวกเขาประกอบไว้ โดยที่หวังจะให้พวกเขากลับเนื้อกลับตัว” (อัลกุรอาน บทที่ 30 วรรคที่ 41) (Arab Universities Alumni Association, Thailand, 1997)

ด้านการพัฒนาอย่างยั่งยืน

หากวิเคราะห์ในอีกแง่มุมหนึ่ง จะเห็นว่ารูปแบบการจัดการศพของศาสนาอิสลามซึ่งมีรายละเอียดและสารัตถะชีวิตดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น นอกจากจะช่วยให้เกิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่สอดคล้องกับหลักการอนุรักษ์แล้ว ยังก่อให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนด้วย โดยแนวคิดเรื่องการพัฒนาอย่างยั่งยืนนั้นเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศ/สิ่งแวดล้อม ระบบเศรษฐกิจ และระบบสังคมที่สมดุล อันจะช่วยให้สามารถใช้ประโยชน์ได้ยาวนาน เมื่อพิจารณารูปแบบการจัดการศพตามหลักศาสนาอิสลาม จะเห็นถึงการให้ความสำคัญต่อทรัพยากรต่างๆ ที่ต้องใช้อย่างประหยัด และมีวิธีปฏิบัติหลายอย่างที่ดำเนินไปอย่างกลมกลืนกับหลักธรรมชาติ ในขณะที่เดียวกันยังให้ความสำคัญกับความเป็นมนุษย์ ในฐานะที่มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อม การฝังศพตามวิถีอิสลาม ถือเป็นการทำให้ทรัพยากรธรรมชาติคงสภาพเดิมมากที่สุดและเกิดการสูญเสียเปลืองน้อยที่สุด ไม่ก่อให้เกิดปัญหามลพิษสิ่งแวดล้อม มีการวางแผนการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมเหตุผล โดยเชื่อมโยงระหว่างหลักการศรัทธาต่อศาสนา การพัฒนา สังคม เศรษฐกิจ และคุณภาพชีวิตอย่างกลมกลืน ไม่ขัดต่อหลักธรรมชาติ คำนึงถึงความรู้สึกของความเป็นมนุษย์ และส่งเสริมการดำรงไว้ซึ่งสมดุลของระบบนิเวศ จึงเอื้อต่อการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนอย่างแท้จริง กล่าวคือนำทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมาใช้โดยไม่ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อมนั้นด้อยประสิทธิภาพลงหรือกระทบกระเทือนต่อคนรุ่นหลังในอนาคต

สรุปและข้อเสนอแนะ

มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบสิ่งแวดล้อม เมื่อวิญญูณได้ออกจากร่างไปแล้ว ร่างกายซึ่งไร้วิญญูณได้แปรสภาพจากการเป็นมนุษย์ในมิติทรัพยากรมนุษย์ไปเป็นศพในมิติของเสีย ซึ่งหากวิธีการในการจัดการศพ (หรือของเสีย) ไม่เหมาะสม ย่อมก่อให้เกิดมลพิษต่อสิ่งแวดล้อมหรือทำลายทรัพยากรธรรมชาติได้เช่นเดียวกัน หากพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วนถึงแก่นหลักคำสอนและหลักปฏิบัติอันมีที่มาจากหลักศรัทธาของศาสนาอิสลาม จะเห็นว่า การจัดการศพตามหลักการศาสนาอิสลาม มีลักษณะที่โดดเด่นและมีนัยแห่งสารัตถะชีวิตในหลายมิติ ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม สาธารณสุข สิ่งแวดล้อม และระบบนิเวศ โดยเฉพาะความเรียบง่าย ไม่ฟุ่มเฟือยหรือใช้ทรัพยากรเกินความจำเป็น มีความเป็นสากลไม่ว่าจะอยู่ในยุคสมัยใด ก็ได้ก่อให้เกิดปัญหาต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมแต่อย่างใด

สำหรับการนำแนวปฏิบัติการจัดการศพตามหลักการศาสนาอิสลามไปประยุกต์ใช้เพื่อเป็นแนวทางการพัฒนาสิ่งแวดล้อมนั้น เนื่องจากหลักคำสอนของศาสนาอิสลามมีความเป็นสากล มนุษยชาติทุกเชื้อชาติศาสนา สามารถนำไปปฏิบัติและประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตให้เข้ากับสภาพแวดล้อมและบริบทชุมชนของท่านได้ หากไม่ขัดแย้งกับความเชื่อความศรัทธาในศาสนาของท่าน เพราะทุกศาสนาล้วนมีแก่นหลักธรรมคำสอนที่ช่วยอบรม ชัดเกล้า และปลูกฝังจิตสำนึกให้ศาสนิกชนเห็นคุณค่าความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพื่อให้เกิดการพัฒนาสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลระหว่างมนุษย์ สังคม และสิ่งแวดล้อม อันนำไปสู่ความยั่งยืนของการพัฒนา แต่ศาสนิกชนผู้ปฏิบัติย่อมมีหลายระดับ จึงจำเป็นที่แต่ละศาสนาต้องพัฒนาให้ศาสนิกชนมีคุณภาพทางจริยธรรมสิ่งแวดล้อม ช่วยกันปลูกฝังให้ประชาชนมีความรู้สึกเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมร่วมกัน รู้จักประมาณในการบริโภค และใช้ทรัพยากรอย่างสมเหตุสมผล เพื่อลดการสูญเสียเปล่าของทรัพยากรและลดปัญหามลพิษสิ่งแวดล้อมที่จะตามมา

เอกสารอ้างอิง

- Abdul Rahman Al Yabaroy, A. (2005). *Dead bodies and ritual procedures* (Wongsan, M., Trans.) [In Thai]. Bangkok: World Assembly of Muslim Youth, Thailand.
- Abdul Rahman Al Yabaroy, A. (2012). Funeral rites in Islam [SalatulJanazah] (JehSeni, D., Trans.) [In Thai]. Retrieved April 28, 2016, from <https://islamhouse.com/th/articles/393785/>
- Arab Universities Alumni Association, Thailand. (1997). *Translation of the Meaning of the Noble Quran in Thai Language* [In Thai]. Madina: King Fahd Glorious Quran Printing Complex.
- Baianonie, M. (2000). The basic rules of Islamic funerals. Retrieved April 28, 2016, from http://islam1.org/iar/imam/archives/images/Islamic_Funerals.pdf
- Ekpo, C.G. & Ishaq, A.B. (2016). Islam and the Environment: Implications of Islamic Funeral Practice on Environmental sustainability. *OISR Journal of Research and Method in Education (OIRS-JRME)*. 6(1), 58-63. Retrieved April 28, 2016, from <http://www.iosrjournals.org/iosr-jrme/papers/Vol-6%20Issue-1/Version-1/I06115863.pdf>
- Faculty of Pharmacy, Silpakorn University. (2016). Chemistry in life. Retrieved April 28, 2016, from <http://oldweb.pharm.su.ac.th/chemistry-in-life/d023.html>
- Huda, A. (2012). Muslim environmentalists. Retrieved April 28, 2016, from <http://islam.about.com/od/activism/a/Muslim-Environmentalists.htm>
- Institute of Geriatric Medicine, Department of Medical Services, Ministry of Public Health. (2008). *Handbook: Aging Healthcare in Muslim communities for the religious leaders* [In Thai]. Songkha: The Agricultural Co-operative Federation of Thailand. Retrieved April 28, 2016, from <http://agingthai.dms.moph.go.th/agingthai/index.php/guidebook/172-2014-03-13-07-58-46>
- Jankaew, K. (2004). *Environmental Science*. Bangkok: Kasetsart University.
- Jehni, M. (2010). Due to we are being with environment. Retrieved October 20, 2016, from <http://www.deepsouthwatch.org/node/1160>
- Landon, M. (2006). *Environment, Health and Sustainable Development*. Berkshire: Tata McGraw-Hill Education.
- Mahama, M. (2010). Islam and Environmental Conservation. Retrieved October 20, 2016, from <http://www.e-daiyah.com/?q=ar/node/200>
- Masamae, M. (2011). Cremation rites in the Ganges River [In Thai]. Department of South Asia, Middle East and African Affairs. Retrieved August 25, 2016, from http://sameaf.mfa.go.th/th/country/south-asia/tips_detail.php?ID=2657
- Muhammad Said, S. (2012). Islamic funeral rites [In Thai]. Retrieved April 28, 2016, from <https://www.youtube.com/watch?v=G5tgGlq5tfE>

- Nima, Y. & Hasuwannakit, S.(Eds.). (2008). *Healthcare for Muslim patients* [In Thai]. Health System Management Institute, Prince of Songkha University supported by National Health Security Office and Thai Islamic Medical Association. Retrieved April 28, 2016, from <http://hsmi.psu.ac.th/upload/forum/art-hospital.pdf>
- Samaun, W. (Ed.). (2013). *Preaching in natural resources and environment* [In Thai]. Department of Environmental Quality Promotion, Ministry of Natural Resources and Environment.
- Stacey, A. (2012). *Funeral rites in Islam*. Retrieved April 28, 2016, from https://d.islamhouse.com/data/en/ih_books/single/en_Funeral_Rites.pdf
- Suzuki, P. (2005). *Natural Resources and Environmental Economics* [In Thai]. Nonthaburi: Sukhothai Thammathirat Open University Press. Retrieved August 25, 2016, from <http://www.stou.ac.th/Schools/Sec/ejournal6-2/file/1-2-1.pdf>
- Taweeboon, T. (2016). *E-Learning: Patients with end stage* [In Thai]. Retrieved April 28, 2016, from <http://www.elearning.ns.mahidol.ac.th/Patients-with-end-stage/index.html>
- Wongchanta, P. (2011). *Environmental studies*. Mahasarakham: Mahasarakham University.